

در شناخت مثنوی معنوی

(شناسنامه، ساختار، سبک، محتوا، پژوهش‌ها و نسخه‌ها)

مهدی سالاری نسب

فرهنگ معاصر
انتشارات

فهرست

۱ سخن سردبیر
۹ گاه‌شمار زندگی مولانا
۱۱ پیشگفتار
۱۷ فصل اول: تاریخ نظم، عنوان، آغاز و پایان
۲۱ گفتار اول: چگونگی بنیاد نهادن و سرایش، تاریخ نظم و ...
۲۱ ۱. آغاز سرایش
۲۳ ۲. تاریخ سرایش
۲۵ ۳. عنوان مثنوی
۲۸ ۴. اصحاب مثنوی، زمان جلسات مثنوی، ...
۳۲ ۵. اندیشه گفتن یا نگفتن
۳۶ ۶. سخن‌کشان و سخن‌کشان
۴۰ گفتار دوم: سرآغاز مثنوی
۴۰ ۱. سنت‌شکنی در آغاز
۴۳ ۲. استعاره نی در آغاز کتاب
۴۹ ۳. حرف و کلمه اول و هجده بیت آغازین
۵۳ گفتار سوم: پایان بی‌پایان مثنوی

- فصل دوم: ساختار، موضوعات، اعلام، مآخذ و چکیده دفاتر ۶۱
- گفتار اول: تقسیم‌بندی دفاتر ۶۵
۱. تقسیم‌بندی شش‌گانه، خطبه‌های منثور و دیباچه‌های منظوم ۶۵
۲. دلیل تقسیم‌بندی مثنوی به شش دفتر ۷۱
۳. فترت دو ساله بعد از پایان دفتر اول ۷۳
- گفتار دوم: اعلام مثنوی ۸۲
۱. انبیا و افراد مرتبط با ایشان خاصه پیامبر اسلام ۸۳
۲. اعلام تاریخی، دانشمندان و فلاسفه، ۸۵
۳. اعضای خانواده؛ مسئله غیاب نام بهاء ولد ۸۶
۴. برهان‌الدین محقق ترمذی ۸۷
۵. شمس تبریزی ۸۸
۶. صلاح‌الدین زرکوب قونوی ۹۰
۷. حسام‌الدین چلبی ۹۰
- گفتار سوم: چکیده دفاتر شش‌گانه، با منتخبی از مهمترین ابیات ۹۳
۱. دفتر اول ۹۳
۲. دفتر دوم ۱۰۸
۳. دفتر سوم ۱۱۷
۴. دفتر چهارم ۱۳۱
۵. دفتر پنجم ۱۴۵
۶. دفتر ششم ۱۶۲
۷. دفتر هفتم مجعول ۱۸۵
- فصل سوم: سرچشمه‌ها و بینش‌های بنیادی ۱۸۷
- گفتار اول: سرچشمه‌ها و مآخذ مثنوی ۱۹۳
۱. مثنوی و قرآن ۱۹۳
۲. احادیث در مثنوی ۲۰۰
۳. آثار پیشینیان ۲۰۲
- ۱.۳. فرهنگ اسلامی، تصوف و آثار ادبی ۲۰۲
- ۱.۱.۳. آثار سنایی و عطار و دیگر عرفا ۲۰۳
- ۲.۱.۳. فقه ۲۰۴
- ۳.۱.۳. اشعار شعرای دیگر ۲۰۹
- ۲.۳. شاهنامه و فرهنگ ایران باستان ۲۱۱
- ۳.۳. ادیان و فرهنگ یونانی و هندی ۲۱۴
۴. مثنوی و آثار مریدان مولانا ۲۲۰
- ۱.۴. مثنوی و معارف بهاء ولد ۲۲۰
- ۲.۴. مثنوی و معارف محقق ترمذی ۲۲۸
- ۳.۴. مثنوی و مقالات شمس ۲۲۹
- ۱.۳.۴. عبارات و الفاظ ۲۳۰
- ۲.۳.۴. قصص و تمثیلات ۲۳۲
- ۳.۳.۴. موضوعات و مفاهیم ۲۳۲
- ۱.۳.۳.۴. مابعدالطبیعه (متافیزیک) ۲۳۳
- ۲.۳.۳.۴. اخلاق و سلوک عملی ۲۳۵
- ۳.۳.۳.۴. معرفت‌شناسی ۲۳۵
- ۴.۳.۳.۴. عشق ۲۳۶
- ۴.۳.۴. تفاوت‌های مقالات شمس و مثنوی ۲۳۷
۵. مثنوی و آثار دیگر مولانا ۲۳۷
- ۱.۵. مثنوی و کلیات شمس ۲۳۷
- ۲.۵. مثنوی و فیه‌مافیه ۲۳۹
- ۳.۵. مثنوی و مکتوبات مولانا ۲۴۰
- ۴.۵. مثنوی و مجالس سبعه ۲۴۱
- گفتار دوم: بینش‌های بنیادی ۲۴۳
۱. چندگونه ثنویت در هستی، غربت انسانی، و ۲۴۳
- ۱.۱. اصالت و منزلت انسان ۲۴۷
۲. عشق ۲۵۱

۳۲۳ ۱۱.۱۲. موسیقی	۲۵۹ ۳. آزادی یا تبّتل، زهد و رهبانیت، با اشاره‌ای به پیر
۳۲۵ ۱۲.۱۲. توقف کار تعلیم، آغاز شور و غوغا	۲۶۲ ۴. حقیقت
۳۳۵ فصل چهارم: زبان و سبک مثنوی	۲۶۷ ۵. وحدت
۳۳۹ گفتار اول: زبان، قافیه، ردیف و موسیقی کلام	۲۷۰ ۶. تضاد در هستی
۳۴۶ گفتار دوم: صنایع ادبی	۲۷۴ ۷. جریان دائمی تبدیلات در هستی، اشاره به زادن ثانی
۳۴۶ ۱. آرایه‌های لفظی بدیع	۲۷۶ ۸. زندگی و مرگ
۳۴۷ ۱.۱. سجع	۲۷۹ ۹. خدا، دعا، پیامبر و معجزه
۳۴۷ ۲.۱. جناس	۲۷۹ ۹.۱. خدا و دعا
۳۴۷ ۱.۲.۱. جناس تام	۲۸۴ ۹.۲. پیامبر و معجزه
۳۴۸ ۲.۲.۱. جناس ناقص	۲۸۷ ۱۰. گرایش اخلاقی مثنوی
۳۴۸ ۳.۲.۱. جناس زاید	۲۹۴ ۱۱. رویکرد کلامی - فلسفی مثنوی
۳۴۹ ۴.۲.۱. جناس تام مرکب	۲۹۴ ۱۱.۱. مثنوی کتابی‌ست کلامی با اصول مکتب اشعری ...
۳۵۰ ۳.۱. اشتقاق	۲۹۵ ۱۱.۲. جهد و عنایت
۳۵۰ ۴.۱. موازنه	۲۹۶ ۱۱.۳. شرور در عالم
۳۵۰ ۵.۱. ذوقافیتین	۲۹۸ ۱۱.۴. جبر و اختیار
۳۵۱ ۶.۱. تکرار	۳۰۱ ۱۱.۵. فلسفه و عقل در مثنوی
۳۵۱ ۷.۱. واج‌آرایی	۳۰۴ ۱۲. جوانب و بیس‌های دیگر مثنوی
۳۵۲ ۲. صنایع بدیعی معنوی	۳۰۴ ۱۲.۱. ستون جهان و زندگی اجتماعی انسان
۳۵۲ ۱.۲. مراعات نظیر	۳۰۷ ۱۲.۲. آراء سیاسی - اجتماعی
۳۵۳ ۲.۲. تضاد	۳۰۹ ۱۲.۳. خیال، خواب و بیداری
۳۵۳ ۳.۲. حس‌آمیزی	۳۱۱ ۱۲.۴. عدم
۳۵۴ ۴.۲. تلمیح	۳۱۳ ۱۲.۵. ولی
۳۵۵ ۵.۲. تجاهل‌العارف	۳۱۵ ۱۲.۶. طلب
۳۵۶ ۶.۲. لَفّ و نشر	۳۱۶ ۱۲.۷. تساهل و مدارا
۳۵۶ ۷.۲. مبالغه و اغراق و غُلُو	۳۱۹ ۱۲.۸. صبر
۳۵۶ ۸.۲. مفاخره	۳۲۰ ۱۲.۹. زن
۳۵۸ ۹.۲. ایهام	۳۲۲ ۱۲.۱۰. طنز

۴۶۲ ۱. زبان ترکی	۳۵۸ ۱۰. ۲. ایهام تناسب
۴۶۲ ۲. زبان عربی	۳۵۸ ۱۱. ۲. ترجمه
۴۶۳ ۳. زبان‌های لاتین	۳۶۰ ۳. آرایه‌های بیانی
۴۶۴ ۱. ۳. زبان آلمانی	۳۶۴ ۴. معناهای تازه
۴۶۶ ۲. ۳. زبان فرانسه	۳۶۷ گفتار سوم: سبک زبانی و برخی ویژگی‌های بلاغی
۴۶۷ ۳. ۳. زبان انگلیسی	۳۷۷ گفتار چهارم: واژگان
۴۷۱ گفتار ششم: طعنه‌ها و انتقادهای	۳۸۰ گفتار پنجم: عناوین و قطعات منشور مثنوی
		۳۸۲ گفتار ششم: ضرب‌المثل‌های مثنوی
۴۷۹ فصل ششم: نسخه‌های خطی و چاپی	۳۸۵ گفتار هفتم: قصه‌گویی و روایت‌گری در مثنوی
۴۸۹ گفتار اول: تصحیح رینولد نیکلسون	۳۸۵ ۱. زبان تمثیلی مثنوی و جرّ جرّار کلام
۴۹۵ گفتار دوم: چاپ‌های نسخه قونیه	۳۸۹ ۲. قصه یا نقد حال
۴۹۶ گفتار سوم: تصحیح محمد استعلامی	۳۹۶ ۳. گفت‌وگوی اشخاص داستان با مولانا در مثنوی
۴۹۸ گفتار چهارم: تصحیح محمدعلی موحد	۴۰۲ گفتار هشتم: عبارات و حکایات دور از ادب
۵۰۳ نمایه اشخاص	۴۰۷ فصل پنجم: شروح، واژه‌نامه‌ها، گزیده‌ها، و سیر ترجمه‌ها
۵۱۸ نمایه کتاب‌ها	۴۱۷ گفتار اول: شروح مثنوی و پژوهش‌های موضوعی
۵۲۹ گزیده مراجع اصلی	۴۱۷ ۱. پیش از مثنوی
		۴۱۸ ۲. شرح مثنوی در مثنوی
		۴۱۸ ۱. ۲. اشاره به داستان‌های قبل و بعد
		۴۲۴ ۲. ۲. استدراکات مولانا در مثنوی
		۴۲۷ ۳. پس از مثنوی
		۴۳۲ ۴. شروح کامل، شرح ابیات مشکله یا شرح برخی دفاتر
		۴۳۶ ۵. پژوهش‌های موضوعی یا شرح و تحلیل برخی داستان‌ها
		۴۴۰ گفتار دوم: واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌ها
		۴۴۴ گفتار سوم: گزیده‌های مثنوی
		۴۴۹ گفتار چهارم: آثار صوتی و دیجیتال، ابیات مثنوی در موسیقی و...
		۴۶۲ گفتار پنجم: سیر ترجمه‌های مثنوی

گفتار اول

چگونگی بنیاد نهادن و سرایش، تاریخ نظم و عنوان مثنوی

۱. آغاز سرایش

به نقل احمد افلاکی از سراج‌الدین مثنوی‌خوان، سرایش مثنوی به خواستاری حسام‌الدین بوده است و مولانا هم حسام‌الدین را مبدأ مثنوی می‌خواند:

مثنوی را چون تو مبدأ بوده‌ای
گر فزون گردد تو آش افزوده‌ای^۱

و در پایان خطبه منثوری هم که بر صدر مثنوی نهاده تأکید می‌کند که مثنوی به استدعای حسام‌الدین منظوم شده است^۲؛ گرچه در نقل افلاکی، مولانا می‌گوید که پیش از درخواست حسام‌الدین، نیت تألیف کتاب از سوی حق به او القا شده بود:

۱. مثنوی، ۴: ۵ || ۲. لِاسْتِدْعَاءِ سَيِّدِي وَ سَنَدِي، وَ مُعْتَمَدِي وَ مَكَانِ الرُّوحِ مِنْ جَسَدِي وَ ذَخِيرَةِ يَوْمِي وَ عَدِي... ابوالفضائل حسام‌الحق و الدین حسن بن محمد بن الحسن... الأرموی الأصل: به درخواست سرور و تکیه‌گاه و امینم، که به منزله روح است در جسم من، و ذخیره امروز و فردایم... صاحب فضیلت‌ها، شمشیر حق و دین، حسن فرزند محمد فرزند حسن... که اصلش از شهر ارومیه است.

۲. تاریخ سرایش

با توجه به اینکه مولانا دفتر دوم را در سال ۶۶۲ آغاز کرده و خود به این امر تصریح می‌کند،^۱ و با استناد به گفته افلاکی که فترت بین اتمام دفتر اول و آغاز دفتر دوم را دو سال برمی‌شمرد،^۲ و اگر مدت تصنیف دفتر اول را دو تا سه سال در نظر بگیریم، می‌توان گفت که دفتر اول بین سال‌های ۶۵۷ تا ۶۶۰ سروده شده، و تاریخ آغاز مثنوی سال ۶۵۷ یا ۶۵۸ هجری قمری است؛ یعنی در ۵۳ یا ۵۴ سالگی مولانا (به حساب سال قمری) و ۱۲ یا ۱۳ سال بعد از غیبت شمس. مولانا شناس ترک، عبدالباقی گولپینارلی، از شارحین مثنوی، نظر دیگری دارد؛ او با استناد به دو بیت از دفتر اول که در آنها سخن از خلفای عباسی می‌رود،^۳ شروع و پایان نظم دفتر اول را پیش از سال ۶۵۶ می‌داند که در آن سال، خلافت بنی‌عباس در بغداد برچیده می‌شود. با پذیرش این قول، فاصله بین پایان یافتن دفتر اول و آغاز شدن دفتر دوم حدود شش سال خواهد بود. طبق نظر گولپینارلی، نظم مثنوی در زمان حیات صلاح‌الدین آغاز شده است.^۴ اما عبدالحسین زرین‌کوب این رأی را باطل و افسانه می‌خواند،^۵ و محمد استعلامی نیز همین نظر را دارد.^۶ همچنین خلیل‌الله خلیلی، ادیب و شاعر افغانی، متذکر می‌شود که سلطان ولد در ابتدای زمان مصاحبت مولانا و حسام‌الدین را ده سال

مولانا سراج‌الدین، مثنوی‌خوان تربت، چنین حکایت کرد که سبب تألیف کتاب مثنوی ... آن بود که ... حسام‌الحق و الدین ... شبی حضرت مولانا را خلوت یافته، سر نهاد و گفت که دواین غزلیات بسیار شد ... اگر چنان‌که به طرز الهی‌نامه حکیم^۱ و اما به وزن منطلق‌الطیر، کتابی باشد تا در میان عالمیان یادگاری بماند و مونس جان عاشقان و دردمندان گردد؛ به غایت مرحمت و عنایت خواهد بود ... فی الحال [مولانا] از سر دستار مبارک خود جزوی که شارح اسرار کلیات و جزویات بود به دست چلبی حسام‌الدین داد و در آنجا هژده بیت از اول مثنوی که: «بشنو این نی چون شکایت می‌کند / از جدایی‌ها حکایت می‌کند»، تا آنجا که: «در نیابد حال پخته هیچ خام / پس سخن کوتاه باید والسلام»، نبشته بود ... بعد از آن، حضرت مولانا فرمود که پیش از آنک از ضمیر مبارک شما این داعیه^۲ سر زند و طبیعت تقاضا کند، از عالم غیب و الشهاده (احتمالاً: آن عالم الغیب و الشهاده) و هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ، در دلم این معانی را القا کرده بود که این نوع کتابی گفته آید.^۳

سپهسالار هم متذکر می‌شود که مثنوی به التماس حسام‌الدین نوشته شده است:

اگر این یک ممت تنها بر کافه^۴ اهل عشق و توحید دارد، همانا که تا دامن قیامت در تمهید عذر آن تَفَصَّى^۵ نتوان نمود.^۶

۱. مثنوی، ۷: ۲ || ۲. مناقب‌العارفین، ج ۲، ص ۷۴۳-۷۴۴ || ۳. مثنوی، ۱: ۲۷۹۴-۲۷۹۵ (۲۸۰۴-۲۸۰۵) || ۴. عبدالباقی گولپینارلی، مولانا جلال‌الدین، زندگی، فلسفه، آثار و گزیده‌هایی از آنها، ترجمه توفیق سبحانی، ص ۲۰۰، همو، نشر و شرح مثنوی شریف، ترجمه توفیق سبحانی، ج ۱، ص ۴۶۸. نظر آنه ماری شیمل هم درباره تاریخ سرایش مثنوی به نظر گولپینارلی نزدیک است. نک. آنه ماری شیمل، من بادم و تو آتش، ص ۳۵ || ۵. نک. عبدالحسین زرین‌کوب، سرنی، ج ۱، ص ۲۶ || ۶. نک. محمد استعلامی، متن و شرح مثنوی مولانا، ج ۱، ص ۳۵

۱. منظور از الهی‌نامه، حدیقه‌الحقیقه و مقصود از حکیم، سنایی غزنوی است. || ۲. داعیه: خواهش، آرزو || ۳. احمد افلاکی، مناقب‌العارفین، به کوشش تحسین یازیجی، ج ۲، صص ۷۳۹-۷۴۱ || ۴. کافه: همه، همگی || ۵. تَفَصَّى: به نهایت چیزی رسیدن و از دشواری و تنگی به درآمدن || ۶. فریدون احمد سپهسالار، رساله در مناقب خداوندگار، تصحیح محمدعلی موحد، ص ۲۷۶